

Kisebbségi irodalmi kánon

Az erdélyi magyar irodalom tükrében

Az erdélyi magyar irodalom, általánosságban a Trianon után kifejlődött kisebbségi magyar irodalmak kettős szellemi és fogalmi térben helyezkedtek el, és éppen ennek az elhelyezkedésének a mikéntje adja meg a kisebbségi irodalom létmódjának magyarázatát. Az első fogalmi teret az irodalmi regionalizmus és az egyetemesség (európaiság) adottságai határozzák meg, a másodikat pedig egyfelől az irodalom nemzeti kötődése, másfelől az irodalom függetlenedése mindattól, ami tradicionálisan nemzeti. E két fogalmi ellentétpár természetesen egymással is összefügg: a regionális és a nemzeti elv éppúgy közel áll egymáshoz, mint az egyetemesség igénye és a nemzeti elv elutasítása.

Az első fogalmi térnek tehát a regionális és az egyetemes irodalmiság a vonatkozási pontjai. Az erdélyi múlt, mert ezúttal mindenekelőtt erdélyi példakkal szeretném megvilágítani gondolatmenetemet, lévén, ez az irodalom hozta létre a legfontosabb intézményeket és műveket, nos, az erdélyi múlt nagy magyar írói természetesen nem voltak regionális jelenségek, a regionális irodalom természeti és táji kötődései mindazonáltal ugyanúgy szerepet kaptak náluk, akár a Dunántúl vagy a Felvidék íróinál: Kemény Zsigmond „erdélyisége” ugyanolyan irodalomtörténeti realitás, mint Vörösmarty „dunántúlisága” vagy Mikszáth „felvidékisége”. Vonatkozik mindez az 1918 utáni erdélyi magyar irodalomra is, amelyben a táj és a történelem motívumainak, például Kós Károly műveiben Kalotaszegnek, Tamási Áronnál a székelységnek vagy éppen Molter Károly esetében az erdélyi magyar kisvárosnak szemlélet-, prózapoétika- és stílusalakító szerepe volt.

A trianoni megrázkódtatásokból lassan magához térő és feladataira ráismerő erdélyi magyar szellemi életben kétségtelenül volt némi hajlandóság arra, hogy valamilyen erdélyi regionalizmust alakítson ki. Ez mégsem következett be, részben azért, mert az erdélyi magyarságnak – összehasonlítva a

Felvidék vagy a Délvidék magyarságával – létszámát, valamint kulturális hagyományait és intézményeit tekintve már korábban is igen nagy, sőt meghatározó szerepe és súlya volt a nemzeti művelődésben, részben azért, mert az erdélyi magyar irodalom már az 1918 utáni kényszerű újjászületésében sem volt pusztán regionális képződmény, minthogy nemcsak saját hagyományai alakították, hanem a magyar nemzeti irodalom egyetemes hagyományai értékrendje is, például olyan írók és művészek közvetítésével, akik akkor már a nemzeti kultúra központi műhelyeinél és irányzatainál kaptak szerepet: a legjobb két példa erre a „nyugatos” Kuncz Aladár és a modern művészetben már rangot szerzett Kós Károly – mindketten Budapestről tértek haza.

A transzilvanisták őszintén hittek a sajátos erdélyi fejlődés és a sajátos erdélyi kultúra eszméjében, ám korántsem hirdettek elzárkózást és nemzeti öncélúságot, mint a német „Heimatlidung” hívei. Ellenkezőleg, az önként vállalt regionális elkötelezettséget magas rendű európai igényességgel kötötték egybe, a szűkösebb erdélyi láthatárt az egyetemes emberi horizont felé kívánták tágítani. Az európai tájékozódás is a történeti Erdély nemes örökségéhez tartozott. A regionalizmusnak azzal a progresszív változtatással tartottak rokonságot, amelyet Charles Ferdinand Ramuz, a Vaud kantonbeli svájci francia író képviselt, aki a „vidéket” és a „világegyetemet” szerette volna kibékíteni, szülőföldjén keresett biztos támaszt, egyszersmind túl akarta haladni a tájirodalom szűk körét.

A regionális irodalom eszméje, elsősorban Kuncz Aladárnál, egy korszerűsített európai tájékozódás kiindulása volt. Kuncz a Nyugat mozgalmában indult, a francia irodalom vonzókörében nevelkedett, európai polgárnak tudta magát. A világháború súlyos tapasztalatai nyomán kényszerült szakítani korábbi esztétizmusával és világfiás életelveivel. A cselekvő európai humanizmus szószólója lett, elsősorban Romain Rolland és Thomas Mann eszméit követve. A transzilván regionalizmust úgy tekintette, mint ennek a cselekvő humanizmusnak közép-európai őrhelyét, s az erdélyi irodalomtól azt várta, hogy az országhatárok fölött átívelő európai szellemiség gondozója legyen. „Úgy látszik – jelentette ki –, hogy a végsőkig kiélezett, legtöbbször erőszakoltan összeforrasztott nagy egységekkel szemben a népi és műveltségi részlegességek mindinkább öntudatra ébrednek, s a maguk sajátosságaihoz való visszatérésben az európai kultúra felfrissítését készítik elő.” Kuncz Aladár érdeklődéssel figyelte az Európában kifejlődő regionális és nemzetiségi irodalmakat, az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjeként szervezte meg sorozatos ismertetésüket. E regionális és nemzetiségi irodalmakat mintegy műhelynek képzelte el, amelynek vállalnia kell Európa jövődjé szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek szolgálatát.

Az erdélyi magyar irodalom tehát egyfelől abban a fogalmi térben helyezhető el, amelynek a regionalizmus és az egyetemesség (európaiság) a szélső

pontjai: regionális hagyományokból és tapasztalatokból táplálkozik, de mindig az egyetemesség távlatát kívánja megteremteni és Európát szólítja meg. Másfelől nemzeti (nemzetiségi) kérdésekre (sorskérdésekre) kell válaszolnia úgy, hogy ne maradjon meg pusztán a nemzeti retorika és a népszolgálat körében, hanem valóban eljusson a költészet időtlen magaslataira.

Azok között a fogalmak között, amelyeket a magyar történelem szentesített és a közmegegyezés elfogadott, a nemzet és az irodalom fogalma egymással mindig szoros kapcsolatban állt. Teremtő kölcsönösség jött létre közöttük: egyfelől a nemzeti történelem és azok a törekvések, amelyek e történelem során érvényesülni kívántak, és igen gyakran vereséget szenvedtek, mindig meghatározták irodalmunk önmagáról hagyományosan kialakított tudatát, nemegyszer küldetéstudatát, nem kevészer abban az értelemben, hogy az irodalomnak kellett helyreállítania a nemzet megbomlott szellemi egyensúlyát vagy megtört kulturális és politikai egységét, másfelől az irodalomban nyilvánult meg az az identitás, konstituálódtak azok a személyiségjegyek, amelyek a magyarság nemzeti jellegét, mondhatnám így is: kollektív személyiségét alkotják.

A magyar történelemből a nemzet és az irodalom fogalmi szinte Janus-arcra néznek reánk: ami az egyik oldalról szemlélve egy történelmi emberközösség küzdelme a megmaradásért, az a másik oldalról magas rendű művészi, irodalmi értékek történeti folytonossága és rendszere, ami az egyik nézetben gondolat, költői kép és versforma, az a másikban emésztő küzdelem és gyötörődés avégett, hogy egy emberi közösség otthonot találjon saját szülőföldjén, a nemzetek közösségében, és lehetőséget kapjon arra, hogy kifejleszthesse a maga szellemi és erkölcsi értékeit.

Az erdélyi irodalom is ilyen Janus-arcot mutat felénk: egyfelől a maga nemzeti (nemzetiségi) felelősség- és szerepvállalásában, másfelől abban az irodalmiságban, amelynek mértéke mindig az esztétikai érték, és sokak véleménye szerint sohasem e nemzeti szolgálatvállalás. Ez a szolgálatvállalás mindazonáltal elválaszthatatlan az erdélyi magyarság irodalmától, minthogy voltak korszakok, az utolsó és leginkább brutális alig másfél évtizede ért véget, ha egyáltalán véget ért, amidőn az irodalomnak kellett vállalnia azt, hogy minden áttételezés nélkül a nemzeti élet egyetlen otthona, műhelye és megnyilvánulása legyen. Ebben a helyzetben az irodalom nem pusztán a kultúra központi régiójában foglal helyet, ahogy ezt a közép- és kelet-európai hagyományok megszabták, és nem is egyszerűen „a szellemi élet mindenese”, ahogy ezt ugyancsak a közép-európai irodalmakról szólván – *Közép-Európa* című tanulmányában – Németh László megállapította, hanem maga a nemzeti élet, az önazonosság hordozója, a megmaradásnak egyetlen stratégiája. Azaz nem pusztán irodalom, ha mindenekelőtt természetesen irodalomnak kell is lennie.

Az utolsó két évszázad folyamán alighanem két nagy fordulatot (paradigmaváltozást) ért meg az európai irodalom (a világirodalom). Ez a két fordulat természetesen átrendezte az irodalmi kánonok szerkezetét is: régebbi művek kerültek új megvilágításba és elfogadott művek veszítették el egyértelmű tekintélyüket. Az első paradigmaváltozást, mondhatom így is: kanonizációs átrendeződést a romantika, elsősorban Herder és a Schlegel testvérek történelem- és művészetbölcselete hozta, amely az egész kontinensen, de főként a közép- és kelet-európai régiókban, tehát a német, a lengyel, a cseh, a szlovák, a horvát, a szerb, a román, az orosz és természetesen a magyar kultúrában szervesen összekapcsolta az irodalom és a nemzet ügyét, és az irodalmat tette meg a nemzeti szellem és identitás legfontosabb letéteményesének. Ennek a fordulatnak a nyomán bontakozott ki a magyar nemzeti irodalom is, mondjuk Berzsenyi Dániel és Kölcsey Ferenc romantikájától kezdve, és ennek a „herderi” fordulatnak a szellemisége él tovább az erdélyi magyar irodalmi kultúrában Reményik Sándor költészetétől és Kós Károly regényeitől kezdve máig: Sütő Andrásig, Kányádi Sándorig. Mindmáig részben ez a kulturális paradigma határozza meg az erdélyi magyar irodalmi kánont.

A második nagy fordulatot a huszadik század átalakult világképe és új bölcselete indította el, méghozzá két módon, két áramban: egyrészt az egzisztencialista filozófia, másrészt a modern nyelvfilozófia, s ha az első nagy fordulat Herder, a második Heidegger és Wittgenstein nevéhez köthető. Ennek a fordulatnak a jegyében válik az irodalom előtt álló nagy kihívássá egyrészt maga az emberi létezés, amelyre elsősorban az irodalom, a művészet képes választ adni, minthogy az emberi lény leginkább a művészi alkotásban tud azonosulni önmagával és a léttel, ahogy Heidegger írta nevezetes, *Hölderlin és a költészet lényege* című tanulmányában: „A költészet a lét és a dolgok alapító megnevezése – nem tetszőleges mondás, hanem az, ami által válik csak minden nyilvánvalóvá, amit aztán a mindennapi beszédben megbeszélünk és elintézünk.” A másik, az irodalom előtt álló nagy kihívás pedig maga a nyelv, az a tény, hogy az ember a nyelv által azonosítja önmagát, és az emberi létezés valójában a nyelv által történt létezés, amiből az is következik, hogy az irodalom nem etikai vagy bölcseleti mondanivalója, hanem csupán nyelvi és poétikai felépítése által létezik, következésképp a műalkotásnak nincs nemzeti felelőssége és morális célzata.

A magyar irodalom „heideggeri” fordulata tulajdonképpen már a két világháború között végbement (Kosztolányi Dezsőnél, Szabó Lőrincnél, József Attilánál), s az elmúlt két évtizedben bontakozott ki a szemünk láttára a „wittgensteini” fordulat is, például olyan írók műveiben, mint Esterházy Péter, Nadas Péter vagy az erdélyi Kovács András Ferenc és a felvidéki Tózsér Árpád. Mindez nem teszi érvénytelenné a „herderi” szellemiség és kultúra hagyományait és jelen idejű érvényességét: azok, akik az emberi létezés ab-

szurd tapasztalataival vagy éppen magával a nyelvvel küzdenek, nem kell hogy elutasítsák a nemzeti közösség iránt érzett felelősségtudatot, különösen a kisebbségi létben, ahol többnyire nincs is mód arra, hogy valaki kivonuljon a szellemi küzdelmek arénájából és magát a létezését szemlélve vagy a nyelvfiziológiák tanításai között búvárkodva építsen magának személyes identitást.

Talán nincs is szükség ilyesmire, a műalkotás értékét ugyanis nem az dönti el, hogy valaki milyen paradigmához igazodik. A valóban értékes műalkotásokat sohasem lehet egyetlen irodalmi paradigmához hozzákötni, és az irodalom általában mindig több, mint pusztán irodalmi értékek együttese. Alighanem igaza van T. S. Eliotnak, aki a következőket jegyzi meg: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejteni, hogy azt, vajon valami irodalom-e, vagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg.” Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek megszabják valamely műalkotás „nagyságát”? Ezek között minden bizonnyal ott vannak a műalkotásban kifejezésre jutó gondolat és erkölcs értékei, következésképp a nemzeti identitás és kultúra fenntartásának értéke is. Erre utal különben René Wellek és Austin Warren ismert irodalomelméleti kézikönyve (*Az irodalom elmélete*) is, midőn az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát a következőképp jelöli meg: „a művészet mint öncél s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő”. A „közösségi rítus és a kulturális kötőerő” pedig kétségkívül magába foglalja a nemzeti szerep- és feladatvállalást, azaz az irodalom „herderi” paradigmáját és szemléletét.

Az irodalmi paradigmák általában különben sem érvényesülnek a maguk vegytiszta mivoltukban, és éppen az erdélyi irodalom példázza azt, hogy a „herderi”, a „heideggeri” és a „wittgensteini” irodalomfelfogás tulajdonképpen nemcsak összefér egymással, hanem szintézisbe is hozható. Ez az irodalom és éppen a mögöttünk lévő évtizedek során, számos olyan művet kínál számunkra, amely átfogó módon több irodalomfelfogást és paradigmát is képvisel. Így Kányádi Sándor nagy ívű költeménye, a *Halottak napja Bécsben*, Szilágyi István mítoszregénye, az *Agancsbozót* vagy Sütő András bibliai fogantatású drámai példázata, a *Káin és Ábel* egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul mutatja a „herderi” és a „heideggeri” paradigmák tulajdonságait, hiszen mind a három az emberi létezés végső dolgait ragadja meg, egyszerre mind az erdélyi magyarság, az egész magyarság „sorstapasztalatait” fejezi ki. Vagy Szilágyi Domokos, Szócs Géza és Kovács András Ferenc költészetének vagy egy „wittgensteini”, tulajdonképpen nyelvkritikai és van egy „herderi”: az erdélyi magyarság tapasztalatait összegző karaktere. A jelenben, mintha ez a szintetikus irodalommodell alapozná meg az érvényes kanonizációt, legalábbis ha a kánont úgy tekintjük, miként azt *A bizony(talanság) ábrándja. Kánonképződés a posztmodern korban* című tanulmányában Szegedy-Maszák

Mihály definiálta. „A kánon – olvassuk itt – határozza meg, milyen kulturális termékeknek van meg nem kérdőjelezhető értéke valamely értelmező közösség számára. Ismeretek tára s egyben a történelem megtestesülése. A kánonná állandósult hagyomány annyit jelent, hogy bizonyos szövegek s értelmezések megőrzendővé, »mértékadóvá« válnak, tekintélyre tesznek szert.”

Ez a tekintély, például az erdélyi magyar irodalom vonatkozásában, ma is részben az irodalomnak a nemzeti életben vállalt felelősségére és szerepére épül. Az irodalom és a nemzeti irodalom fogalmát az erdélyi magyar irodalom tekintetében ma sem lehet egymással szembeállítani. Az erdélyi irodalom, akárcsak a múltban, azt példázza a jelenben is, hogy az irodalom nemcsak szó és grammatika, ahogy Kosztolányi híres versében a zászló nemcsak „bot és vászon”. Az erdélyi magyar irodalom művészet és erkölcs, az egyéni lét metafizikai értelmezése, ugyanakkor egy emberi közösség vallo-mása és üzenete, amely az egyetemességet ostromolja, a nagyvilág előtt tesz tanúságot egy nép élni akarásáról, küzdelmeiről, és a nemzetek közösségének lelkiismeretét szólítja meg.

Az előadás az Illyés Archivum Nemzeti tudományok című tudományos ülészakán hangzott el 2005. november 24-én

